

QARAQALPAQ XALIQ JAÑILTPASHLARI TILINDE ÓLSHEM HÁM PUL BIRLIKLERININ QOLLANILIWÍ

Allamuratova D. X.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710584>

Hár bir xalıqta uzınlıqtı, aralıqtı, salmaqı ólsheytuǵın ólshem birlikleri bar. Ólshem birliǵi kólem, mólshe hám shama mánilerine iye bolıp keledi [1:364]. Olardıń hár birine arnawlı atamalar qoyılǵan. Qaraqalpaq xalqında da erte dáwirlerden berli áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan ólshem birliklerine baylanıslı bir qansha sózler bar. Olardan tanap, arshın, gez, batpan, onseri, aǵarı, qadaq hám basqalardı atap ótsek boladı. Olardıń bir bólegi qaraqalpaq xalıq jańıltpashları tilinde de ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde ólshem birlikleri hám olardıń túrleri Sh.Allamuratova [2] tárepinen úyrenilgen. Ol qaraqalpaqlardıń ólshem birliklerin awırlıq, kólem, qalıńlıq, uzınlıq, qashılıq, biyiklik hám tereńlik, waqıt hám mezigil, waqıtlıq, ıssılıq hám suwıqlıq sıyaqlı toparlarǵa ajıratıp, olarǵa sáykes atamalar tıykarında bólip kórsetedi. Qaraqalpaq xalıq jańıltpashları tilinde olardıń bir túri awırlıq ólshem birlikleri toparına kiriwshi batpan ataması kózge taslanadı. Mısalı:

Taypaq múyız qara ógiz,
Qashıp ketti qoradan.
Bir múyizi sınǵan,
Íslıq penen oraǵan,
Batpan tarı súyinshisi bar,
Ashılmaǵan uradan.

Batpan eski awırlıq ólshem birliǵi bolıp, jigirma, jigirma eki, jigirma tórt kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem boladı [3:11]. Bul atama kórkem shıǵarmalar hám folklorlıq dóretpeler tilinde jıyı ushırasadı. Seksen *batpan* shúy temir, Toqsan *batpan* som temir, Altmısh *batpan* gerdandı, Ol basına dastanǵan («Qoblan»). Seniń esheǵıne sonsha waqıttan beri qansha *batpan* jem berdim (Q. Ayımbetov). – Men sizge bir *batpan* sók bereyin, sonı al da tez jolǵa tús, – deydi qız (qq. x. e.). Batpan ólshem birliǵi awıspalı mánilerde de jumsalıp, júk, salmaq, awırmanlıq, kóp, zor, úlken sıyaqlı mánilerdi ańlatadı. – *Batpan* uwayımnan mısqaq payda tapqan jeriń boldı ma? (T. Qayıpbergenov). Ot basında hámme batır, hámme er, Óz tasına *batpan*, óz kónline sher (Q. Irmanov). Júgim awır edi qırq *batpan* tastan, Sol búgin iynimnen túsip turıptı (A. Dabilov). «Batpan – eń úlken awırlıq ólshewi bolǵan. Qaraqalpaqstanınıń barlıq aymaqlarında batpan birdey bolmaǵan. Máselen, házirgi Nókiste, Ámiwdárya rayonu aymaǵında batpan 20 kilogramm, Shımbay, Taxtakópirde 24 kilogramm, Xalqabada 22

kilogramm, Qońrat, Tórtkúl hám Beruniyde 40 kilogramm awırlıq ólshewleri batpan dep aytılgan» [4]. Bul atama ayırım naqıl-maqallar quramında kelip, olardıń mazmunınıń ótkir hám obrazlı bolıwında ayırıqsha xızmet atqaradı. Mısalı: Jamandı jaman deseń, *Batpan* jamaw jamalar. Tas túsken jerine *batpan*. Qumırısqańıń da tasınıń, *Batpan* ekeni táńirge ayan. Bul ólshem birliǵi házirgi waqıtta gónergen sózler qatarınan orın alǵan.

Ekonomikalıq baylanıslarda, tovar hám zat almasıwda, sawda-satıq qatnasıqlarda pul birlikleri ayırıqsha orındı iyeleydi. Hár bir mámleket óziniń pul birliğine iye. Pul birlikleri hár qıylı atamalar menen júritiledi. Qaraqalpaq tilinde de bunday leksikalıq birlikler óz ornına iye bolıp, arnawlı atamalar tıykarında jumsaladı. Olardan pul, aqsha, tiyin, som, tilla, teńge, baqır, shayı [5:339] hám t.b. sıyaqlı leksikalıq birlikler mısıl bola aladı. Keltirilgen pul birlikleri quramında qaraqalpaq xalıq jańıltıwshları tilinde de ayırım atamalar ushırasadı. Mısalı:

Bir puldan ne payda, ne mánpáát?

Eki puldan bar payda, bar mánpáát (452-bet).

Pul – sawda yáki tólew islerindegi baha, nırq, arza hám qımbat ólshewi bolǵan metall yáki qaǵaz belgi, aqsha [6:99]. Bul mısılada pul sózi bir hám eki sanlıqları menen dizbeklesip kelip, pul birliǵi xızmetinde onıń muǵdarın, qunın kórsetiw ushın jumsalǵan. Bir pul birliǵi frazeologiyalıq mánide de qollanıladı. Dúnyanı suw alsa da, úyrekke *bir pul* (qq.x.n.). Bizden burın neshe zamanlar boldı, Ótken dúnya *bir pul* shelli kórindi (Berdaq). Etigiń tar bolsa, jerdiń keńliǵi *bir pul* (qq.x.n.). Berilgen mısılarda bir pul frazeologiyalıq xızmet atqarıp, bári bir tásiri joq [6:100] degen mazmunda bildirilip, bir pul bolıw formasında da awıspalı mánide ushırasadı. Bir pul bolıw sóz dizbegi kúyip ketiw hám bosqa ketiw [6:100] mánilerin bildiriw ushın paydalanıladı.

Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlardıń miynetinde bir pul bolıw frazeologizminiń mánileri hám sinonimleri bılay kórsetiledi: «bir tiyin (pul) – hesh náirsege arzımaydı, paydasız; báribir; hesh; bir tiyin boldı – paydası bolmadı, bosqa ketti; bir tiyinge de almaydı – kerek emes, qunsız, jaramsız; bir tiyinge turmaydı – hesh náirsege jaramaydı, kerek emes» [5:344]. Pul birliǵi sawda-satıq qatnasıqlarında áhmiyetli qural wazıypasın atqardı.

Qaraqalpaq xalıq jańıltıwshları tilinde ólshem hám pul birlikleri atamaları hár qıylı bolıp keledi. Olardı qollanıw arqalı eski atamalar menen tanıstırıw, olardıń qanday xızmet atqarıwı, túrleri, tuwra hám awıspalı mánilerde jumsalıwı sıyaqlı bir qansha maǵlıwmatlar menen tanıw bolamız. Sonday-aq, ólshem hám pul birlikleri xalıqtıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olardı ashıp beriwde áhmiyetli qural wazıypasın atqaradı.

Ádebiyatlar:

1. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomlıq. Besinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023, 400 bet.
2. Allamuratova Sh. https://t.me/ibratli_sozler.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomlıq. Ekinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023, 400 bet.
4. t.me/QRARXIV.
5. Yusupova B. Paremiologiya Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-stilistikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 400 bet.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetti tomlıq. Altınshı tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 400 bet.